

лише маркером певного стилю мови, не входячи до семантичної структури слова [3: 369-373]. Логіко-понятійна сема належить до сфери семантики, конотативна – до сфери прагматики. [4: 17].

Інша річ – гомогенний семантичний синкретизм. На лексико-семантичному рівні він являє радше норму: практично кожна семема становить набір сем [5:30-31]. На словотвірному рівні понад 50% СТ, яким притаманна семантична синкретичність, характеризується гомогенним синкретизмом, близько 70% з них становлять дієслівні СТ.

Засаднича причина існування семантичного синкретизму суто лінгвістична і визначається морфологічним типом мови. Українська, як і більшість слов'янських, є флективною синтетичною мовою, що пояснює передачу одним афіксом водночас кількох сем. В інших мовах у таких випадках семантичний синкретизм може бути відсутній, напр. *ручка* (дитини) – англ. *little hand* (із контекстуальною конотативною семою), *стрілянина* – рос. *стрельба* (із контекстуальною семою інтенсивності) або описово частая (*беспорядочная*) *стрельба*; *зубатий* – нім. *scharfzahnig* (буквально ‘гострозубий’); *розкричатися* – англ. *to start shouting* (буквально ‘почати верещати’); *просидіти* – тур. *oturup kalmak*.

Наявність в українській мові паралельних способів вираження того ж словотвірного значення, напр., *зубатий* – ‘з великими зубами’, *зубастий* – ‘з занадто великими зубами’, *прикульгувати* – ‘трохи кульгати’, *розгавкатися* – ‘почати сильно гавкати’ і т.д., вказує на мовну надлишковість, що виконує роль забезпечувача перешкодостійкості коду.

Імплікативний синкретизм детермінується як лінгвістично, так і суто онтологічно, а тому може зустрічатися в будь-яких типах мов.

Дані аналізу дозволяють стверджувати, що існує шкала семантичного синкретизму, яка, в порядку зростання синкретичності, може мати такий вигляд: гетерогенний ⇒ гомогенний підрядний ⇒ гомогенний супідрядний ⇒ імплікативний.

1. Глотова С.В. Нейтралізація синкретизму у дієприслівникових зворотах із значенням причини і мети // Лінгвістичні дослідження: Зб.наук.пр. – Харків, 1992. – Вип.2.

2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.

3. Ельмслев Л. Прологомени к теории языка. – М., 1960.

4. Левицький В.В. Сучасне розуміння структури лексичного значення // Мовознавство. – 1982. – №5.

5. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. -К., 1988.

6. Сергеева Л.А. Коннотативные значения как объект лингвистического анализа // Исследования по семантике: Общие вопросы семантики. – Уфа, 1983.
7. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.

А. П. Романченко

Передумови функціонального розгляду компаративності

Як універсально-мовна категорія компаративність у мовознавчих працях тією чи іншою мірою досліджується здавна. Так, у граматиці “Адельфотес”, виданій 1591 р. Львівським братством, зазначається, що “налагаемые”, тобто прикметники, мають “начертанія”: “разсудительное” і “превосходное”, тобто вищий та найвищий ступені порівняння. У “Граматиці словенській” Л.Зизанія (1596 р.), на яку мала певний вплив названа вище граматика, зауважується, що ім’я “прилагаемое” розрізняється ступенями. Розрізнення прикметника ступенями Л.Зизанія називає “рассуждением”, яке має три ступені: “положенний”, “рассудний” і “превысший”. Щодо творення ступенів указується, що вони поділяються на “подобоначертательные” і “стропотные”, які розуміються як правильне й неправильне творення ступенів порівняння [1:186]. У граматиці також підкреслюється, що прислівники, як і прикметники, мають три ступені порівняння.

За зразком грецьких граматик Л.Зизанія виділяє багато прислівникових значень, зокрема значення уподібнення, що є, на нашу думку, початковим етапом у розгляді лексичних засобів вираження компаративності.

Таким чином, на початковому етапі розвитку ідеї компаративності в українському мовознавстві досліджуються морфологічні засоби вираження, тобто починає розроблятися категорія ступенів порівняння, та зароджується вивчення лексичних засобів компаративності тобто починає розроблятися категорія ступенів порівняння, та зароджується вивчення лексичних засобів компаративності.

“Грамматика словенска” Л.Зизанія мала в свою чергу помітний вплив на “Грамматику славенскию правильное синтагма...” М.Смотрицького (1619 р.). Граматика М.Смотрицького – один із найвидатніших творів давнього слов’янського мовознавства. Її автор перший в історії нашого мовознавства дав повний курс граматики в її тодішніх основних части-

нах: орфографії, етимології, синтаксисі, просодії. У другій частині, де багато місця відведено імені, М.Смотрицький зазначає, що імена-прикметники можуть мати три ступені порівняння: “положительный”, “разсудительный” і “превосходительный”. Розрізняється правильне (*чистый – чистій – чистѣйшій*) і неправильне (*злый – горшій – злѣйшій*) ступенювання. Як відомо, в старослов’янській і давньоруській мовах форма вищого ступеня творилася за допомогою суфікса – *иш* (у непрямих відмінках –*ьш-*) та –*ѣш-* (у непрямих відмінках –*ѣшш-*). Причому форми з –*ѣш(и)-* переважали. Давні форми з суфіксом –*ш-* та –*йшш-* ← –*ѣшш-* характерні й для народних говорів, особливо південно-західних. Саме їх пропонує автор під впливом “Граматики доброглаголиваго еллинославенского языка” для творення вищого і найвищого ступенів порівняння. Напевне, завдяки граматиці Смотрицького форма найвищого ступеня з суфіксом –*ейшш-* (*–айшш-*) закріпилася в російській літературній мові. Під впливом деяких форм живої мови автор стверджує, що приголосні *з, д, х* перед суфіксом –*ш-* не чергуються (*оубогшій, драгшій, тихшій*). Чергування відбувається, коли до основ на *з, д, х* долучається суфікс –*айшш(ій)* (*дражайшій, тишайшій*). Привертає увагу те, що *д* у цьому випадку переходить у *ж* (*млажайшій*), а не *жд*, тобто пропонується східнослов’янський рефлекс *dj.

У граматиці цілком правильно відзначено творення форм вищого ступеня від кореня, а найвищого – від основи прикметників із суфіксом –*ок(ій)*: *глубокій, глубшій, глубчайшій*. Форми найвищого ступеня із префіксом *пре-* творяться від форм не вищого, а звичайного ступеня: *преславний* (а не *преславнѣйшій*). Форми з префіксом *пре-*, на думку автора, вказують на більший ступінь ознаки, ніж форми з суфіксом –*ѣйшій*, Ученому були відомі й давні форми вищого ступеня з суфіксом –*ѣш-*: *крѣлѣш, силнѣш, пространнѣш*.

Грамматика М.Смотрицького також містить інформацію про “знаменование” прислівників, вчений виділяє двадцять розрядів прислівників за значенням. Серед них – прислівники “разсуждения” (порівняння): *паче, более, мнѣше* та ін., “оуподобления”: *яко, тако, елико, коль* та ін. Детальна семантична класифікація подана за зразками тодішніх грецьких і латинських граматики.

У третій частині “О синтази”, якої не було в попередників М.Смотрицького, йдеться про поєднання восьми частин мови. Так, ступені порівняння вимагають форми родового відмінка (*елень скоршій всѣхъ*

звѣрей) чи називного із сполучником (*оученій єсть Іоаннъ*) неже *Петръ; честнше єсть злато (нежели сребро)*. Коментуються тут і інші порівняльні конструкції типу *благо єсть оуповати на господа (нежели оуповати на челоу ѡва; блаженно єсть паче даяти) нежели приймати; подобень отцу*.

Питання компаративності висвітлюються й граматиною книжної української мови XVI-XVII ст. І.Ужевича. На думку автора, порівняння у слов'ян, як і в латинів, подвійне, тобто правильне й неправильне [20:21]. Правильне порівняння утворює найвищий ступінь з вищого тільки за допомогою попереднього складу *най-*: *зацнний, зацнейший, найзацнейший*. І.Ужевич приділяє увагу фонетичним змінам при ступенюванні: заміні *ы* на *е* чи *і*, втраті приголосного *к* (*слодкий – слодший*) та суфікса *-ок* (*глубокій – глубшій*) заради милозвучності у вищому ступені порівняння.

Цікаві зауваження автора наявні в розділі, присвяченому синтаксису. Зокрема тут ідеться про те, що вищі ступені порівняння, породжені прикметником на означення виміру, вимагають орудного відмінка (ширший *каба(т) двема локтями* – “ширший нагрудник на два лікті”); прикметники на означення подібності чи неподібності сполучаються з давальним відмінком (*подобний сын о(т)цу* – “син схожий на батька”); вищий ступінь порівняння прикметників уживається з родовим відмінком іменника або з прийменником *між* чи *над*; найвищий ступінь порівняння має при собі родовий відмінок множини з прийменником *з* (*наичистшая з людей матка божая*).

“ГраMATика...” О.Павловського (1818 р.) – перша поважна праця нового українського мовознавства, тобто її автор був одним із тих учених, що заклали підвалини сучасної україністики [3:11]. В цілому на східнослов'янському ґрунті вчений успадкував граMATичну систему М.Ломоносова, хоч часом і спостерігається неправомірна спроба застосувати її положення навіть там, де, зважаючи на особливості української мови, вони виявлялися не завжди вдалими. Це стосується, зокрема, засобів вираження ступенювання прикметників. За О.Павловським, порівняння прикметників здійснюється в порівняльному ступені додаванням суфікса *-ійшый* (*чорнійшый, дужійшый*), а в найвищому – прислівників *дуже, очень, сыльне, сильно*. Сюди ж відносить автор і описові форми (*изъ сина, изъ чорта, изъ бісового сына дужий*), крім цього, найвищий ступінь утворюється ще й додаванням складу *пре-* та *най-*, що його О.Павловський називає “польськимь слогомь” [5:45]: *пречорный, найдужшый*.

Говорячи про ступенювання прикметників, автор плутає граматичне вираження інтенсивності з описовим, елективним, емоційним її висловленням [13:58].

У “Граматиці” О.Павловського наявний невеличкий і єдиний розділ, що стосується словотвору, під назвою “Збільшені та зменшені імена”, де йдеться про своєрідні суфікси на позначення згрублості та пестливості, зокрема про словотворення пестливих та здрібнілих форм шляхом подвоєння і навіть потроєння суфіксів (*манюпенький, мацюпесесенький*).

В “Українській граматиці” А.Кримського описується кілька прикметників на *-уватий, -юватий* з поясненням вимови і написанням ненаголошених суфіксів *-ув-* та *-юв-*. Значення цих прикметників не пояснюється, за винятком виноски з поясненням одного слова: “голуватий” буде означати по-малоруськи “довольно голий” [6:486]. Це, звісно, було однією із спроб опису безвідносних ступенів порівняння, хоч і не зовсім вдалою.

Цікавим з точки зору розуміння безвідносних ступенів ознаки є “Нарис історії української мови” П.Бузука (1927 р.), в якому автор зауважує, що значення нового прикметникового суфікса *-іс-іньк-* досить близьке до значення вищого ступеня прикметника: “ним власне й визначається більший ступінь якості предмету” [2:76].

Отже, на цьому етапі в українському мовознавстві досліджуються морфологічні засоби та починають розглядатися елементи синтаксичних, словотвірних та лексичних засобів вираження компаративності. Надбанням цього періоду є спроба М.Смотрицьким, а пізніше І.Ужевичем аналізувати вживання ступенів порівняння у контексті, зазначаючи при цьому особливості їх сполучуваності в реченні, та коментувати компаративні синтаксичні конструкції. Вперше в історії українського мовознавства досліджує словотвірні засоби вираження компаративності О.Павловський. Однак на цьому етапі виявлялися і непорозуміння, зокрема, щодо граматичного вираження ступенів порівняння та описового вираження інтенсивності, щодо синтетичних і аналітичних форм творення найвищого ступеня порівняння. На відміну від граматики М.Смотрицького, в якій префікс *пре-* входить до системи засобів творення найвищого ступеня порівняння, в сучасній українській мові цей префікс відносять до словотвірних засобів творення безвідносних ступенів ознаки.

Чи не вперше намагається формулювати значення ступенів порівняння прикметників Є.Тимченко. В одному з правил параграфу “Складня

прикметника” зазначається, що прикметник “вживається в вищому ступні, коли порівнюються дві річі або два ряди річей, а в найвищому, коли порівнюється три або й більше, або ж показує перевагу над усіма іншими...” [19:103]. Творення першого і другого ступенів порівняння відповідно за допомогою наростків *-ш-*, *-ш-*, *-ч-* та приростків *най-*, *щонай-*, *якнай-* описується у розділі, присвяченому морфології. Тут же зазначаються згрубілі й здрібнілі форми прикметників, які передають більший чи менший ступінь ознаки.

Ще одним здобутком “Української граматики” є те, що в ній розглядається питання компаративних відношень у складному реченні. Це питання в попередніх граматах не висвітлювалося, за винятком граматики М. Смотрицького.

Окремо подаються фонетичні зміни при творенні вищого ступеня порівняння, хоч вони не завжди збігаються з сучасними нормами української мови. Не відповідає нормі написання *тч*, *дч* (*коротчий* (з *коротший*), *молодчий* (з *молодший*), які пропонує вчений.

Аналізуючи відмінки, автор зауважує, що орудний відмінок “речівника” ставиться при дієслові на означення місця, часу, міри та порівняння [19:96], тобто тут зазначається, що одне із значень орудного відмінка – компаративне. Детальніше про значення орудного відмінка знаходимо в іншій праці вченого, що має для нас інтерес, під назвою “Вокатив і інструменталь в українській мові”. Автор відзначає, що для встановлення системи стосунків слів у інструменталі до інших елементів речення, він виходить “не з функції, а з форми і значіння поодиноких елементів речення, що від них залежить певна функція інструменталу” [18:19].

Непослідовність у визначенні категорії ступенів знаходимо у Ф.П.Медведєва. У його нарисах з граматики сучасної української літературної мови [10] зовсім не йдеться про ступенювання прикметників, лише принагідно наводиться як приклад слово *старший* у всіх родах при визначенні належності до роду й поділі на групи та описі явища субстантивації. Однак нижче, коли мова йде про прислівники, які походять з прикметників, зауважується, що вони мають вищий та найвищий ступені порівняння.

Коментуючи значення підрядних сполучників, автор підкреслює синонімічність сполучників *що* і *як*. Але незважаючи на всю “народність” сполучника *що*, який характерний для фольклорного стилю, він дедалі більше поступається перед сполучним словом *як*. Причину цього, за Ф.П.Медве-

девим, слід шукати в тому, що сполучник *що* має багато значень, які утруднюють розуміння думки, і тому деякі свої старі властивості *що* починає втрачати, спеціалізуючись лише в кількох основних значеннях [10:188].

Про звукозміни при творенні другого ступеня прикметників та похідних від них слів знаходимо у О. Синявського [14]. Проте, крім змін приголосних, що відповідають нормам української мови, є й такі, що їм суперечать. Це, очевидно, пояснюється впливом живої розмовної мови.

У словотворі детально аналізуються прикметникові та дієслівні суфікси з компаративним значенням. Так, серед суфіксів, що передають той чи інший ступінь ознаки безвідносно до ознаки в іншому предметі, але співвідносно з нормою цієї ознаки, подаються такі: *-авий, -явий; -астий, -ястий; -езний, -елезний; -енний; -ецький; -елецький; -есенький, -ісінький, -юсінький, -юній, -ісічкий, -усій; -уватий, -юватий*. Автор називає й суфікси на означення подібності (*-истий; -уватий, -юватий; -атий*).

Пишучи про норми української літературної мови, О. Синявський відзначає й конструкції типу *схожий характером, подібний обличчям*. Часто при таких прикметниках бувають й інші конструкції (*подібний чому, до чого, схожий на що*).

Послідовно і детально категорія ступенів порівняння розроблена в "Курсі сучасної української літературної мови" за редакцією Л. А. Булаховського [8]. Тут вперше подаються відомості про аналітичні форми, описовий зворот найвищого ступеня порівняння (*за всіх, з усіх, над усе*).

На нашу думку, найширше і найточніше описано форми, що виражають компаративні значення, в академічній праці з морфології сучасної української літературної мови. Цілком слушно в ній зазначається, що міру якості предмета можна передавати якісними прикметниками або шляхом співвідносної характеристики, тобто у порівнянні з мірою тієї ж якості в інших предметах, чи шляхом безвідносної характеристики, тобто лише вказівкою на міру якості в одному предметі без зіставлення з цією ж якістю в інших предметах. Чітко й ретельно описано в цій праці творення синтетичних і аналітичних форм ступенів порівняння, їх продуктивність, паралельність ступеневих утворень та можливі відтінки у значенні таких утворень, загальну семантику ступенів порівняння.

Категорія безвідносної міри якості предмета має три безвідносних ступені (недостатній, помірний та надмірний), які виражаються синтетичними та аналітичними формами творення.

Аналогічно граматичні категорії співвідносної та безвідносної міри якості аналізуються М.В.Леоновою [9], категорія ступенів порівняння прикметників І.Р.Вихованцем, К.Г.Городенською та А. П.Грищенком [4].

Мовні засоби із значенням компаративності на словотвірному рівні детально проаналізовані в [12,15]. У пізніших працях із синтаксису досліджуються складнопідрядні речення з підрядними порівняльними. Так, у [8] вони розглядаються серед підрядних речень способу дії.

Традиції розгляду порівняльних речень у складі складнопідрядних з підрядними способом дії продовжує Б.М.Кулик [7]. Він стверджує, що в залежності від сполучників, сполучних слів порівняльні речення виражають семантику тотожності дій, станів, ознак; уподібнення; відповідності зіставлюваних дій чи станів; зіставлення, уподібнення з відтінком припущення.

Автор також досліджує безсполучникові речення, подібні до складнопідрядних речень з підрядним способом дії порівняльним та з підрядним порівняльно-означальним, що є новим у розробці українського синтаксису.

Отже, на третьому етапі розвитку ідеї компаративності з'явилися праці з українського мовознавства, в яких аналізувалися морфологічні, словотвірні, синтаксичні засоби вираження компаративного значення.

Серед здобутків цього періоду назвемо розробку семантики порівняльних речень, опис не тільки синтаксичних, а й аналітичних форм творення безвідносних ступенів якості, пояснення слів із значенням компаративності, зокрема, за з'ясування семантики відносних прикметників, елементи функціонально-семантичного аналізу категорії співвідносної та безвідносної міри якості предмета.

Таким чином, передумовою функціонального розгляду компаративності став розгляд її в системно-структурному плані, тобто через формально-граматичний опис різних форм та конструкцій з компаративним значенням. У розвитку ідеї компаративності в українському мовознавстві виділяємо три етапи. Останній з них відповідає нашому розумінню категорії компаративності, що виражається засобами всіх мовних рівнів української мови. Базою для виникнення категорії компаративності стала морфологічна категорія ступенів порівняння, яка виражає основний зміст ідеї порівняння.

1. Ботвинник М. Лаврентий Зизаний. – Минск, 1973.

2. Бузук П. Нарис історії української мови // Збірник історично-філологіч-

ного відділу Української Академії наук. – К., 1927. – № 8.

3. Ващенко В. С. Перша українська граматики // Українська мова в школі. – 1955. – № 4.

4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматики української мови. – К., 1982.

5. Кобилянський Б.В. Півторасти років першої граматики нової української літературної мови // З історії української мови. До 150-річчя “Граматики” О. Павловського. – К., 1972.

6. Крымский А. Грамматика. Томъ I. – М., 1908. – Вып. 2, 6.

7. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. – К., 1961.

8. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 1, 2.

9. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1983.

10. Медведєв Ф. П. Сучасна українська літературна мова. Нариси з граматики. – Х., 1951.

11. Москаленко А. А. Перша друкована граматики української мови // Українська мова та література в школі. – 1968. – № 5.

12. Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975.

13. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. – К. – Одеса, 1976.

14. Синявський О. Норми української літературної мови. – Х. – К., 1931.

15. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.

16. Смотрицкий М. Грамматіки словенския правильное синтагма. – К., 1979.

17. Сучасна українська літературна мова / За заг ред. І.К.Білодіда. – К., 1969., 1972.

18. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові // Збірник історично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1986. – № 45.

19. Тимченко Є. Українська граматики. – К., 1983.

20. Ужєвич І. Граматики слов'янська. – К., 1970.

Н. Б. Алатирєва

Номінація “своїх” та “чужих” як засіб відчуження в обряді (на матеріалі весільних пісень)

Антропологізуючи оточуючий простір за допомогою мови, архаїчна людина розподіляє світ на дві частини – своє і чуже. Своє – це те, що належить людині, засвоєне нею, чуже – вороже і невідоме [3:4]. Ця ди-

хотомія реалізується в обряді, зокрема у весіллі, де виступає її соціальний варіант [3:6].

Весільний обряд – це точка, в якій стикаються два роди (свій з чужим) і в якій розмежовуючий їх рубіж стає на деякий час дисперсним, дозволяючи взаємопроникнення чужорідних елементів.

Тому доцільно буде розглянути саме весільні обрядові пісні як тексти, в яких дихотомічні номінації свій/чужий проявляються найяскравіше. Весь досліджуваний матеріал розглянемо за такою класифікацією:

1. Ситуативна номінація: а) перформативна; б) констативна.

2. Елементна: а) первинна (інтродуктивна); б) вторинна (ідентифікуюча, позиція предиката, позиція звертання).

На весіллі безпосередньо стикаються представники різних локусів – F (локус нареченої) та M (локус нареченого). Структура родів цих локусів, відображена в обрядових текстах, не є ідентичною і на деяких рівнях будується за принципом дзеркального відображення. Це пов'язано з особливостями обміну, що здійснюється в обряді: F-локус виступає у ролі донора, M-локус – у ролі реципієнта, що, в свою чергу, зумовлює характерні риси номінування представників локусів, які розглядатимуться нижче.

Переважає кількість обрядів, в тому числі весільний, є спробою встановити втрачену в ході контакту з чужим середовищем рівновагу. Засобом захисту свого середовища від вторгнення представників M-локусу є відчуження – вербальне відторгнення “чужих” елементів і свого, який поступово переходить у стан чужих. “Свій” елемент – це наречена, яка виступає центральною фігурою весілля [7:95]. У своєму родовому коді наречена безпосередньо контактує з батьками, які найчастіше називають її на ім'я. У випадку, коли первинна номінація містить власне ім'я, вторинна номінація повідомляє певні дані про людину, характеризує та оцінює її [9:95], у нашому випадку з точки зору спорідненості. Напр., *Мар'єчка-доню-доню; Марусенька-донько, моя-моя доньку*. Як бачимо, вторинна номінація у позиції звертання характеризує наречену в соціальному плані – це молодша незаміжня особа, пов'язана з мовцем кровним зв'язком. Присвійний займенник у складі ідентифікуючої номінації підкреслює віднесеність особи до “своїх”. Так само і з загальною назвою-первинною номінацією: *дівочка-дитя моє; дівчина-доню; молода-доню*. Таким чином, у процесі розгортання тексту інтродуктивна номінація, яка позначає об'єкт за його приналежністю до досить широкого